Joanna Kulwicka-Kamińska

620 LAT TATARÓW W HISTORII, RELIGII I KULTURZE BIAŁORUSI, LITWY I POLSKI (UROCZYSTE OBCHODY ORAZ INICJATYWY BADAWCZE)

Jesienią (17–18 listopada) 2016 roku na Uniwersytecie Wileńskim odbyło się niezwykłe spotkanie uczniów, przyjaciół i rodziny zmarłego w 2004 roku wybitnego slawisty, dialektologa, profesora Valerijusa N. Czekmonasa. W 80. rocznicę jego urodzin pracownicy Wydziału Filologicznego UW i Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie zorganizowali międzynarodową konferencję naukową „Славяне и балты: взаимодействие языков и культур в прошлом и настоящем". W gronie zaproszonych gości znaleźli się również kitabiści z Torunia w osobach prof. Czesława Łapicza i dr hab. Joanny Kulwickiej-Kamińskiej. Ośrodki wileński i toruński łączą bowiem długoletnie badania m.in. w dziedzinie kitabistyki. To właśnie w Wilnie w roku 1968 ukazało się pierwsze naukowe opracowanie tatarskiej literatury rękopiśmiennej, którym była praca Antona K. Antonowicza „Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система". Autor, bazując na bogatym materiale tekstowym (23 rękopisy tatarskie w postaci ksiąg i jeden dokument służbowy z 1759 r.), przeprowadził gruntowne studium graficzno-ortograficzne systemu manuskryptów tatarskich. We wstępie podał informacje na temat osiedlania się Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL) od XIV–XV w., procesu asymilacji językowej z miejscową ludnością oraz genezy piśmiennictwa Tatarów. Dokonał przeglądu dostępnych mu rękopisów z próbą ich datowania i lokalizacji oraz opracował system ich transliteracji.

Przez wiele lat monografia ta stanowiła podstawowe źródło wiedzy o tatarskich kitabach. Według Andrzeja Drozda i innych badaczy (m.in. Iwony Radziszewskiej) Antonowicz stworzył naukowe podstawy kitabistyki. W planach uczonego było m.in. wydanie chrestomatii z tekstami z XVI–XVII w., sporządzenie słownika kitabów, wydanie przetransliterowanych tekstów, które mogłyby stać się podstawą studiów nie tylko dla lingwistów, ale także historyków, etnografów, folklorystów etc. Prowadzenie badań w tym zakresie przerwała w roku 1980 nagła śmierć profesora. Kontynuatorem podjętych przez Antonowicza prac był V. Czekmonas z Uniwersytetu Wileńskiego. W roku 1985 w czasopiśmie „Kalbotyra" opublikował on artykuł „Гадальная книга Ходыны (из китаба КУ-1446)", w którym sformułował postulat stworzenia korpusu zabytków tatarskiego piśmiennictwa i wskazał ich szczególną rolę w prowadzeniu badań z zakresu historii języka białoruskiego oraz pokazania pełnego obrazu języków obecnych w WKL. Ważnym postulatem, postawionym już wówczas przez tego badacza, było także opracowanie jednolitego i uniwersalnego systemu transliteracji i/lub transkrypcji tekstów muzułmańskich na cyrylicę bądź łacinkę.

W Polsce badania kitabistyczne zapoczątkował w drugiej połowie lat 80. XX wieku Czesław Łapicz z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, także uczeń A. K. Antonowicza. W roku 1986 ukazała się monografia jego autorstwa „Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)", poświęcona grafii, ortografii, jak również fleksji i leksyce XVIII-wiecznego manuskryptu (1782/1783) – *Kitabu Milkamanowicza.* Opracował i zastosował w niej, oparty na łacince, system transliteracji zabytków piśmiennictwa muzułmanów litewsko-polskich. Modyfikację i uzupełnienie tego systemu zamieścił natomiast w kolejnej publikacji: „Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza", stanowiącej filologiczne tłumaczenie *Kitabu Milkamanowicza* na współczesny język polski. Istotnym wkładem Cz. Łapicza w badania kitabistyczne było: zweryfikowanie panujących w nauce poglądów na temat przyczyn i czasu powstania tatarskiego piśmiennictwa religijnego, skorygowanie i uzupełnienie klasyfikacji tatarskich zabytków, opracowanie zasad transliteracji alfabetu arabskiego na łacinkę – w odniesieniu do *Kitabu Milkamanowicza*, dokonanie pierwszego w historii języka polskiego filologicznego opisu, a następnie filologicznego tłumaczenia tegoż *Kitabu* na współczesną polszczyznę. I choć przyjmuje się, iż naukowe podstawy kitabistyki stworzył Anton K. Antonowicz z Uniwersytetu Wileńskiego, to niewątpliwie

wprowadzenie do obiegu naukowego terminu *kitabistyka* i jego upowszechnienie nauka polska zawdzięcza Cz. Łapiczowi. Terminem tym zaczęto posługiwać się w drugiej połowie lat 90. XX w. Jego upowszechnienie nastąpiło natomiast po roku 2000.

Do kręgu młodego pokolenia badaczy piśmiennictwa Tatarów WKL należy m.in. uczennica i następczyni V. Czekmonasa – doc. dr Galina Miszkiniene z Wilna, badaczka jednych z najstarszych kopii rękopisów tatarskich: *Kitabu z Kazania* (1645) oraz *Chamaiłu z Lipska* (XVII w.) – por. „Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys". Reprezentuje ona tzw. wileńską szkołę kitabistyki, która oprócz prowadzenia badań, poświęconych problemom transliteracji i transkrypcji rękopiśmiennych tekstów Tatarów WKL, koncentruje uwagę na katalogowaniu rękopisów, ich publikacji oraz analizie tekstologicznej. Dzięki tym pracom udało się wstępnie opisać ok. 200 rękopisów – por. А. І. Цітавец, „Рукапісы нашчадкаў татараў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету". W 2009 r. w Wilnie wydano ponadto jeden z rękopiśmiennych zabytków *Kitab Łuckiewicza* – por. „Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas" w opracowaniu G. Miszkiniene. Przedmiotem transliteracji i naukowej analizy była nie tylko słowiańska warstwa językowa tekstu, ale również turecka i arabska. Publikacja została opatrzona komentarzem i tłumaczeniem na języki rosyjski i litewski. W Polsce do grona badaczy współcześnie zajmujących się tatarskim piśmiennictwem religijnym należy m.in. Joanna Kulwicka-Kamińska, uczennica Cz. Łapicza, autorka monografii „Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej", w której podjęła zagadnienie historycznego rozwoju polskiego słownictwa związanego z islamem, z uwzględnieniem – jako tekstów źródłowych – zabytków piśmiennictwa religijnego Tatarów WKL oraz rozprawy naukowej „Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej", w której omawia sposoby i metody adekwatnego przekładu religijnych tekstów muzułmańskich na języki słowiańskie.

Akademickie ośrodki wileński i toruński, prowadzące od lat badania kitabistyczne, a reprezentowane z jednej strony przez doc. dr Galinę Miszkinienie, z drugiej zaś przez prof. Czesława Łapicza i dr hab. Joannę Kulwicką-Kamińską, podjęły zatem inicjatywę zorganizowania uroczystych obchodów 620. rocznicy osadnictwa Tatarów na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, połączonych z międzynarodową konferencją naukową pt. „Tatarzy-muzułmanie Wielkiego Księstwa Litewskiego: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość.

620 lat Tatarów w historii, religii i kulturze Białorusi, Litwy i Polski". Dołączyły organizacje tatarskie: Muzułmański Związek Religijny w RP i Związek Tatarów RP. W publikacjach MZR-u pojawiła się informacja: „1397– 2017. 620 lat osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim". Wspólne działania objęły m.in. opatrywanie przez ośrodek naukowy w Toruniu słowem wstępnym publikacji MZR-u oraz ich recenzowanie. W roku 2017 ukazały się zatem ważne dla tatarskiej społeczności wydawnictwa, np. „Słownik biograficzny Tatarów polskich XX w.", „Tatarskie love story. Rytuały przejścia Tatarów polskich – ślub", „Baju, baju z tatarskiego kraju", „Trzy źródła".

Termin uroczystych obchodów 620-lecia połączonych z międzynarodową konferencją naukową związano z organizowaną przez Stowarzyszenie LGD Szlak Tatarski, Muzułmański Związek Religijny w RP i Muzułmańską Gminę Wyznaniową Bohoniki Modlitwę o Pokój i Sprawiedliwość. Rozesłano zatem zaproszenia ze słowem wstępnym Muftiego RP Tomasza Miśkiewicza do naukowców, zajmujących się problematyką tatarską, w tym do rodowitych Tatarów, z Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Rosji (Tatarstanu i Republiki Karaczajo-Czerkieskiej), Bułgarii i Turcji. Na zaproszenie odpowiedziało ponad 30 uczonych z 7 krajów. Konferencję objęli patronatem honorowym: Mufti RP Tomasz Miśkiewicz, Przewodniczący Związku Tatarów RP Jan Adamowicz, Rektor Uniwersytetu Wileńskiego prof. hab. dr Artū[illegible] Kraja Kopernika prof. dr hab. Andrzej Tretyn, Dziekan Wydziału Filologicznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego prof. dr hab. Iwan Rowdo. Patronat medialny sprawowali: LRT Kultūrų [illegible]. Vilniaus sąsiuvinis, „Rocznik Tatarów Polskich" pod redakcją prof. Selima Chazbijewicza i „Przegląd Tatarski" pod redakcją Musy Czachorowskiego.

Konferencja rozpoczęła się 27 czerwca 2017 roku na Uniwersytecie Wileńskim. Otwarcia dokonali m.in. rektor Artū[illegible] sador Turcji Aydan Yamancan, dyrektor Departamentu ds. Mniejszości Narodowych Republiki Litewskiej Vida Montvydaitė, przedstawicielka Ambasady RP w Wilnie Maria Ślebioda, dziekan Wydziału Filologicznego UW Jolanta Zabarskaitė oraz Czesław Łapicz z Centrum Badań Kitabistycznych UMK i Ałła Kożynowa z Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Wieloaspektowa tematyka naukowego spotkania obejmowała szeroko pojętą historię, kulturę i religię Tatarów. Szczególnie interesujące były wystąpienia naukowców z Republiki Karaczajo-Czerkieskiej (prof. Nasiphan Sujunowej i prof. Mariji Bułgarowej) na temat literatury, języka i historii Nogajów oraz prelekcja attache ds. religii Ambasady Tureckiej w Republice Litewskiej

– Ibrahima Ceyhana o zawartych w jednym z tatarskich chamaiłów wskazówkach dotyczących odprawiania modlitw i obrzędów religijnych przez imamów. Konferencji towarzyszyła wystawa „Mustafa Dżemilew – niezłomny obrońca wolności i praw człowieka". Po całodziennych obradach odbył się koncert w wykonaniu Mariji Krupoves-Berg, światowej sławy śpiewaczki specjalizującej się w muzyce folkowej krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Kolejnego dnia, po wysłuchaniu naukowych referatów z zakresu kitabistyki, uczestnicy udali się do Niemieży i Sorok Tatar na spotkanie z miejscowymi Tatarami, zwiedzanie meczetów i mizarów oraz poczęstunek, na który złożyły się pyszne dania kuchni tatarskiej. Następnie ruszono do Bohonik. Gospodarzem naukowym spotkania był Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Prowadzone przez dr hab. Joannę Kulwicką-Kamińska i dr. Artura Konopackiego obrady były tematycznie skoncentrowane wokół miejsc wspólnej pamięci Tatarów – m.in. meczetów i mizarów. W Bohonikach uczestnicy konferencji byli gośćmi miejscowej społeczności tatarskiej, w tym wieloletniej przewodniczącej gminy muzułmańskiej w Białymstoku Haliny Szahidewicz, Anny i Krzysztofa Mucharskich z Centralnej Rady Związku Tatarów RP, obecnego przewodniczącego Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej Bohoniki Macieja Szczęsnowicza i wielu innych. Było zatem i naukowo, i kulturalnie, wśród zaproszonych gości znaleźli się bowiem dr Ali Miśkiewicz i wspomniana już Halina Szahidewicz, autorzy „Słownika biograficznego Tatarów polskich XX wieku".

Prezentowano najnowsze książki, oprócz Słownika, zbiór poezji „Trzy źródła" i wydanie tatarskich bajek „Baju, baju, z tatarskiego kraju…". Opowiedziano o niezwykłych losach Koranu z Czombrowa. Przybliżono historię tatarskiego zespołu „Buńczuk". Po ostatnim dniu konferencyjnych wystąpień wspaniały koncert dała dwójka multiinstrumentalistów Karolina Cicha i Bart Pałyga, którzy po raz pierwszy wykonywali utwory z „Płyty tatarskiej" przed „tatarską publiką". Do artystów dołączyła uczestniczka konferencji z dalekiego Tatarstanu, tańcząca i śpiewająca Gulnara Khayrullina z Uniwersytetu Federalnego w Kazaniu. Ubrana w strój orientalny – białą haftowana suknię i czapkę z welonem – znakomicie odnalazła się na koncertowej scenie i mimo braku wcześniejszych prób śpiewała jednym głosem z Karoliną Cichą. Publiczność – m.in. Tatarzy z Krymu i Tatarstanu – również nuciła tatarskie utwory, a podczas wspólnego śpiewania pieśni „Ej guziel Kyrym", powstałej po deportacji Tatarów z Krymu w roku 1944, w niejednych oczach pojawiły się łzy. Atmosfera była zatem niezwykła.

Potwierdziły się intuicje muzyków, a dodatkowych sensów nabrała także ich podróż w poszukiwaniu źródeł i inspiracji. Tak o fenomenie tatarskiej muzyki pisze bowiem Karolina Cicha: „Oryginalna muzyka Tatarów przybyłych na Podlasie w XV wieku nie zachowała się. I choć Tatarzy polscy przez wieki kultywowali swoją orientalną kuchnię, obyczaje i religijną odrębność, muzyka, z którą przyjechali zamilkła wraz z ich językiem. Nikt dziś nie wie, co i jak grali, gdy przybyli do Polski. Cicha i Pałyga postanowili wskrzesić tę zapomnianą muzykę. Poszukiwania materiału na płytę trwały jednak trzy lata. Muzycy podążali śladami żywych do dziś tradycji tatarskich w Tatarstanie i na Krymie. Zapuścili się też daleko na wschód, w archaiczne skale azjatyckich stepów. Na ich płycie zabrzmiał kobyz, obciągnięty skórą kozła, orientalny saz czy dotar, na którym można grać podczas jazdy konnej. Nie zabrakło śpiewu gardłowego, dźwięku drumli czy rytmu końskich kopyt".

Warto dodać, iż swój wkład w koordynację prac merytorycznych nowego przedsięwzięcia Karoliny Cichej i Barta Pałygi – „Płyty tatarskiej", którą wydano w czerwcu 2017 roku miało Centrum Badań Kitabistycznych UMK (z udziałem Joanny Kulwickiej-Kamińskiej – koordynacja i redakcja prac transliteracyjno-tłumaczeniowych, Adama Jaskólskiego – transliteracja pieśni, Nedima Useinova z Krymu – tłumaczenia z krymskotatarskiego na język polski, Diny Abdulbarovnej Mustafiny z Kazania – tłumaczenia z języka tatarskiego na język rosyjski oraz Musy Czachorowskiego – tłumaczenie pieśni z języka rosyjskiego na język polski i autorstwo tekstów).

Następnego dnia, już po zakończeniu obrad konferencyjnych, miała miejsce wspólna modlitwa o pokój prowadzona przez duchowieństwo trzech wyznań: katolickiego, prawosławnego i islamu. A potem odbył się występ zespołu „Buńczuk", założonego i kierowanego przez wiele lat przez Halinę Szahidewicz, a obecnie prowadzonego przez Annę i Krzysztofa Mucharskich. Całość zakończyła uczta przygotowana przez Macieja Szczęsnowicza, prowadzącego w Bohonikach „Agroturystykę u Mahmeda".

Obchody 620. lecia znalazły swój wyraz także w innych inicjatywach, spośród których warto wymienić: otwarcie Tatarskiego Centrum Kultury Islamu (Suchowola, 12 maja 2017), konferencję w ramach XIX Letniej Akademii Wiedzy o Tatarach pt. „Tożsamość a religia Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego" (Podlaskie Muzeum Kultury Ludowej w Wasilkowie, 18 sierpnia 2018), Sabantuj 2017 i VI. Ogólnopolski Festiwal Kuchni Tatarskiej pod hasłem „620 lat razem w Rzeczypospolitej" (Kruszyniany, 19 sierpnia 2017). Centrum

Badań Kitabistycznych UMK oraz Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu zrealizowały ponadto wspólny projekt: „Wielojęzyczność w kraju nad Wisłą". Obejmował on koncert pieśni tatarskich, rosyjskich, w języku jidysz i w esperanto w wykonaniu Karoliny Cichej i Barta Pałygi. Poprzedziła go prowadzona przez Joannę Kulwicką-Kamińską dyskusja panelowa na temat wielojęzyczności oraz jej wpływu na wielokulturowe sąsiedztwo. W dyskusji udział wzięli: Czesław Łapicz – slawista, kitabista, Hubert Czachowski – etnolog, Magdalena Ziółkowska-Mówka – językoznawca, Karolina Cicha – literaturoznawca, wokalistka i instrumentalistka oraz Maria Pokrzywnicka – edukatorka muzealna.

Repertuar koncertu oparty był na realizowanym przez artystów programie „Wieloma językami". Czerpie on z wielokulturowego dziedzictwa Polski – kraju nad Wisłą, gdzie do dziś żyją mniejszości etniczne. Ich wielość przejawia się w historycznie uwarunkowanym przemieszaniu licznych grup narodowościowych. Wynikająca stąd mozaika kulturowa jest charakterystyczna dla północno-wschodnich peryferii Polski, jednak potomkowie tych grup są dziś rozproszeni na terenie całego kraju. Wkładem w dziedzictwo kulturowe Polski są zatem m.in. tradycyjne pieśni Żydów, Tatarów, Romów, Ukraińców, Białorusinów, Rosjan i Polaków, śpiewane w ich oryginalnych językach. Dyskusja oraz koncert miały na celu prezentację wspomnianych grup etnicznych i ich dziedzictwa kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem mało znanego dziedzictwa pieśni Tatarów. Artyści zaprezentowali m.in. fał alkuranowy, zawarty w jednym z tatarskich modlitewników (chamaiłów).

Rok 2017 jest także ważny dla kitabistów. W obszarze priorytetowych badań kitabistycznych mieszczą się bowiem prace nad wydaniem krytycznym unikatowych w skali światowej zabytków piśmiennictwa – manuskryptów typu *tefsir*, służącym ich ochronie, upowszechnieniu oraz włączeniu do żywej tradycji polskiej kultury narodowej. Zostały one podjęte przez międzynarodowy interdyscyplinarny Zespół naukowców w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski*). Zespołem, składającym się zarówno ze slawistów (poloniści i białoruteniści), jak i orientalistów (arabiści i turkolodzy) oraz historyków, literaturoznawców i leksykografów, reprezentujących takie ośrodki naukowo-badawcze jak: Uniwersytet Wileński, Instytut Języka Litewskiego w Wilnie, Białoruska Akademia Nauk oraz Uniwersytet

im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet w Białymstoku, a także Instytut Badań Literackich PAN, kierował Cz. Łapicz. Zainicjowane przez niego prace przygotowawcze trwały kilka lat. Prowadzone były przez Cz. Łapicza i J. Kulwicką-Kamińską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z G. Miszkiniene z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie, a później także z Dainorą Pociūtė z Uniwersytetu Wileńskiego. Następnie do prac nad projektem zaproszono Sergieja Temczyna z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie oraz Michaiła Tarełkę i Genadija Cychuna z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku.

Projekt „Tefsir" ma charakter długofalowych zespołowych prac poszukiwawczo-dokumentacyjnych (archiwa, muzea, biblioteki, zbiory prywatne), badawczych (filologiczno-tekstologicznych) oraz edytorskich o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale także europejskiej. Ma służyć przygotowaniu krytycznej edycji prawdopodobnie trzeciego na świecie przekładu Koranu na język europejski, w tym pierwszego na język słowiański (polski). Na formę tego tłumaczenia miały wpływ zarówno orientalna tradycja przekładowo-komentarzowa, w tym tureckie *tefsiry*, jak też europejska biblijna tradycja translatoryczna. Jest to więc nie tylko dziedzictwo tatarskiej grupy etnicznej, w sposób szczególny budujące jej tożsamość i służące jej samoidentyfikacji, ale również świadectwo istnienia niezwykłego w dziejach Europy fenomenu, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów. *Tefsiry* Tatarów WKL są ponadto dotąd nieznanym, nowym i oryginalnym źródła do dziejów przekładu ksiąg sakralnych na terenach dawnej Rzeczypospolitej, a zarazem do dziejów polszczyzny regionalnej i północnokresowej.

W roku 2017 Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznało grant na kontynuację prac nad wydaniem tatarskiego *tefsiru*. Jego beneficjentem jest Centrum Badań Kitabistycznych UMK. Projekt zaliczono do „długoterminowych projektów badawczych o najwyższej wartości dla polskiej humanistyki oraz kultury narodowej".

Znakomita większość badaczy kontynuuje wspólnie podjęte prace kitabistyczne, a w roku 2017 dołączyli kolejni partnerzy: z Ukrainy – Michajło Jakubowicz (Uniwersytet w Ostrogu), z Białorusi – Ałła Kożynowa (Białoruski Państwowy Uniwersytet w Mińsku) i z Turcji – Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze). Drugą edycją grantu kieruje Joanna Kulwicka-Kamińska.

To nie koniec prac i inicjatyw. Międzynarodowe obchody 620. lecia będą kontynuowane jesienią w Mińsku, gdzie oprócz konferencji planowana jest w Centralnej Bibliotece Naukowej im. Jakuba Kołasa

Akademii Nauk Białorusi wystawa zabytków tatarskiego piśmiennictwa – istotnego źródła zachowania tożsamości kulturowej tej jakże ważnej w naszych dziejach grupy etnicznej.

Joanna Kulwicka-Kamińska

Bibliografia

M. Тарэлка, *Лейпцыгскі канвалют – беларускататарскі рукапіс XVII стагоддзя (кадыкалагічнае апісанне)*, „Здабыткі", выпуск 19, Mińsk 2016, s. 49–59.

A. I. Цітавец, *Рукапісы нашчадкаў татараў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету* [w:] *Забыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, Mińsk 2009, s. 49–62.

Anton K. Antonowicz, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Wilno 1968.

V. Czekmonas, *Гадальная книга Ходыны (из китаба КУ-1446)*, „Kalbotyra" XXXVI (2), Wilno 1985, s. 99–107.

A. Drozd, *Arabskie teksty liturgicznew przekładzie na język polski XVII wieku*, Warszawa 1999.

H. Jankowski, Cz. Łapicz, *Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku w przekładzie i opracowaniu Henryka Jankowskiego i Czesława Łapicza*, Warszawa 2000.

J. Kulwicka-Kamińska, *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń 2004.

J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Toruń 2013.

J. Kulwicka-Kamińska, *Edycja tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – z problematyki transkrypcji i transliteracji* [w:] *Staropolskie spotkania językoznawcze* 2. *Jak wydawać teksty dawne*, Poznań (w druku).

J. Kulwicka-Kamińska, *Projekt „Tefsir" – wydanie krytyczne XVI-wiecznego przekładu Koranu na jezyk polski*, Nurt SVD, Pieniężno (w druku).

Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986.

G. Miszkiniene, *Sieniausi lietuvos totorių rankraščiai. Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*, Wilno 2001.

G. Miszkiniene, *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, Wilno 2009.

I. Radziszewska, *Chamaiły jako typ piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie słowiańskiej warstwy językowej)*, Toruń 2010.

U. Roth, R. F. Glei, *Die Spuren der lateinischen Koranübersetzung des Juan de Segovia – alte Probleme und ein neuer Fund*, „Neulateinisches Jahrbuch" 11, 2009, s. 109–154.

U. Roth, R. F. Glei, *Eine weitere Spur der lateinischen Koranübersetzung des Juan de Segovia*, „Neulateinisches Jahrbuch" 13, 2011, s. 221–228.

U. Roth, D. Scotto, *Auf der Suche nach der Erbsünde im Koran Die 'Allegationes de peccatis primi parentis' des Juan de Segovia*, „Neulateinisches Jahrbuch" 17, 2015, s. 181–218.

D. Scotto, *'De pe a pa'. Il Corano trilingue di Juan de Segovia (1456) e la conversione pacifica dei musulmani*, „Rivista di Storia e Letteratura Religiosa" 48/3, 2012, s. 515–577.

Wilno, początek konferencji, Alma Mater Vilnensis.
Za mównicą prof. Czesław Łapicz.

Uczestnicy konferencji, Tatarzy z różnych stron świata,
przed meczetem w Bohonikach.

Chwila przed otwarciem konferencji w Bohonikach. Od prawej: doc. dr Galina Miszkiniene, dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska oraz dr Artur Konopacki.

Dr hab. Joanna Kulwicka-Kamińska zaprezentowała tatarskie wydawnictwa.

Do dyskusji włączył się dr Aleksander Miśkiewicz.

Z ciekawym wykładem wystąpił mgr Łukasz Węda
(pierwszy z prawej. Obok: prof. Henryk Jankowski i prof. Sergiej Temczyn).

Głos zabrał dr Stanisław Dumin.

Trzy damy, od prawej: Halina Szahidewicz, Galina Miszkiniene i Joanna Kulwicka-Kamińska.

Kapłani różnych wyznań podczas bohonickiej Modlitwy o Pokój i Sprawiedliwość na Świecie.

Modlitwa w wykonaniu Mirzogoliba Radzhabalieva, imama Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej MZR w Białymstoku.

Karolina Cicha gra, Gulnara Khayrullina śpiewa,
a Bart Pałyga dopełnia całość.

Wystąpił również Tatarski Zespół Dziecięco-Młodzieżowy „Bunczuk".
Zdjęcia: Krzysztof Edem Mucharski